

Αναγνώσεις του Κεφαλαίου: Η περίπτωση του Ισαάκ Ρούμπιν

γράφει ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΠΑΦΩΤΙΟΥ*

Συμπληρώνονται φέτος τα 150 χρόνια από την πρώτη έκδοση του *Κεφαλαίου* του Μαρξ. Ανάμεσα στις θεωρητικές συνεισφορές οι οποίες επηρέασαν τον τρόπο με τον οποίο διαβάστηκε το *Κεφάλαιο* τον τελευταίο ενάμιση αιώνα, το έργο του Ισαάκ Ιλίτς Ρούμπιν (Isaak Illich Rubin) δεσπόζει ως η πλέον προωθημένη προπολεμική προσέγγιση της αξιακής θεωρίας του Μαρξ. Στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται κάποιες από τις καινοτομίες της σκέψης του Ρούμπιν, ενώ επιχειρούμε παράλληλα να εντοπίσουμε τα σημεία του κειμένου του Μαρξ στα οποία ρητά ή υπόρρητα βάσισε τα συμπεράσματά του ο Ρώσος θεωρητικός. Βασική συνεισφορά του Ρούμπιν αποτελεί η ανάδειξη των διαφορών μεταξύ Μαρξ και Ρικάρντο, διαφορές οι οποίες εκκινούν από τη σύλληψη της εμπορευματικής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής ως ενότητας παραγωγής και ανταλλαγής. Εξηγούμε στη συνέχεια ότι η θεώρηση αυτή συνδέεται με μια νέου τύπου χρονικότητα που εντοπίζει ο Ρούμπιν στη μελέτη του φαινομένου της αξίας. Οι επεξεργασίες αυτές οδηγούν τον Ρούμπιν στο να διατυπώσει, ήδη από τη δεκαετία του 1920, μια θεωρία περί εμπορευματικής «παραγωγής-για-την-ανταλλαγή», η οποία προηγείται πολλών μεταπολεμικών μαρξιστικών προσεγγίσεων για την αξία.

Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο αποτελεί έναν σχολιασμό πάνω στο διάσημο πρώτο μέρος του

Κεφαλαίου του Μαρξ, το κείμενο στο οποίο διατυπώνει η περίφημη αξιακή του θεωρία. Ο σχολιασμός αυτός αντλεί στοιχεία από τη μεθοδολογία του Ισαάκ Ιλίτς Ρούμπιν (Isaak Illich Rubin) (1886-1937), επιχειρώντας να παρουσιάσει όψεις της θεωρητικής συνεισφοράς του. Ο Ισαάκ Ρούμπιν υπήρξε ένας από τους

* Υποψήφιος Διδάκτορας,
Πανεπιστήμιο Πατρών

πλέον εξέχοντες Ρώσους θεωρητικούς της δεκαετίας του 1920, ο οποίος εκτελέστηκε κατά την περίοδο των σταλινικών εκκαθαρίσεων.¹ Αν και η φήμη του συγγραφέα είναι συνυφασμένη –και όχι άδικα– με την έκδοση του διάσημου έργου του *Ιστορία οικονομικών θεωριών* (Rubin, 1994), σημαντικότερη συμβολή του Ρούμπιν αποτέλεσαν οι *Μελέτες για τη θεωρία της αξίας του Μαρξ* (Rubin, 1973), έργο το οποίο γράφτηκε το 1923, απαγορεύτηκε τη δεκαετία του 1930 στη Ρωσία και ανακαλύφθηκε στη Δύση στις αρχές της δεκαετίας του 1970, ασκώντας σημαντική επιρροή στις μεταπολεμικές αντιπαραθέσεις πάνω στο ζήτημα της αξίας. Συμπληρωματικά, το άρθρο *Αφηρημένη αξία και εργασία στο σύστημα του Μαρξ* συνεισέφερε αρκετά στην ίδια συζήτηση (Rubin & Bessonov, 1975: 7-45· Rubin, 1978, 1993) ενώ μετά την αποκατάσταση του Ρούμπιν το 1991 στη Ρωσία (Boldyrev & Kragh, 2015: 381-382· Takenaga 2013: 541) ήρθαν στο φως οι *Μελέτες για τη θεωρία του χρήματος στον Μαρξ*, ένα μέχρι πρότινος ανέκδοτο κείμενο το οποίο μεταφράστηκε πρόσφατα στα γερμανικά και στα ελληνικά (Rubin, 2013α, 2013β, 2014α, 2014β, 2012· Ρούμπιν, 2015).

Στο παρόν άρθρο θα επικεντρωθούμε σε όψεις του έργου του Ρούμπιν οι οποίες αποτέλεσαν εν πολλοίς τον προπομπό διαφόρων σύγχρονων αναγνώσεων του *Κεφαλαίου*. Μια ειδικότερη ανάλυση της σχέσης των σύγχρονων αυτών αναγνώσεων του *Κεφαλαίου* με το έργο του Ρούμπιν δεν μπορεί παρά να αποτελέσει αντικείμενο ξεχωριστής εργασίας. Το ενδιαφέρον μας θα εστιαστεί στις πτυχές εκείνες της θεωρητικής παρέμ-

βασης του Ρούμπιν που αναδεικνύουν τις διαφορές² μεταξύ του μαρξικού και του ρικαρδιανού σχήματος.

Με τον όρο «ρικαρδιανό σχήμα» αναφερόμαστε σε μια σειρά μεθοδολογικών προϋποθέσεων που διέπουν την εργασιακή θεωρία της αξίας του Ρικάρντο. Σύμφωνα με αυτήν, η αξία ισούται με την ποσότητα δαπανημένης εργασίας ή, αντίστροφα, η εργασία δαπανάται και *ενσωματώνεται* στα προϊόντα, με το μέγεθος της αξίας να ισούται με τις ώρες δαπανημένης εργασίας. Η θεωρία αυτή της αξίας ως *ενσωματωμένης δαπανώμενης εργασίας* αποτελεί μια θεωρία που αντλεί τους προσδιορισμούς της αξίας από τη σφαίρα της παραγωγής στη βάση των φυσικιστικών (δηλαδή αποκλειστικά τεχνικών) παραμέτρων των διαφορετικής ποιότητας εργασιών. Σε ένα τέτοιο σχήμα οι ποσότητες εργασίας που έχουν δαπανηθεί και ενσωματωθεί στα εμπορεύματα, στα εργαλεία και στα μέσα παραγωγής ορίζουν επαρκώς τις αξίες των παραγόμενων εμπορευμάτων. Η κλασική πολιτική οικονομία μέσα από το θεωρητικό σχήμα του Ρικάρντο τοποθέτησε την εργασία στο επίκεντρο της ανάλυσης της πολιτικής οικονομίας και έδωσε το έναυσμα για μια συστηματική κριτική του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Ωστόσο, οδήγησε τον Ρικάρντο σε μια αδυναμία πραγμάτευσης σε θεωρητικό επίπεδο της σφαίρας της ανταλλαγής, διαμόρφωσης των τιμών και, κυρίως, συμβίβασμού της εργασιακής θεωρίας της αξίας με την ύπαρξη ενός ενιαίου ποσοστού κέρδους στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή.

Για να αναδείξουμε τις διαφορές του θεωρητικού σχήματος που εισάγει ο Ρούμπιν έναντι μιας «ρικαρδιανής» άγνωσης του Μαρξ ή μιας θεωρίας της αξίας ως «απλής» δαπανημένης εργασίας, θα πρέπει να στρέψουμε αρχικά την

1. Στο πλαίσιο της αναθέρμανσης του ενδιαφέροντος για βιογραφικά και άλλα στοιχεία που αφορούν τον μεγάλο Ρώσο θεωρητικό, μπορεί να ανατρέξει κανείς στα κείμενα που συνοδεύουν τη γερμανική έκδοση του *Μελέτες για τη θεωρία του χρήματος* (Rubin, 2012: 119-203) καθώς και στο υλικό του συνέδριου για τα 125 χρόνια από τη γέννηση του Rubin που πραγματοποιήθηκε το 2011 και του οποίου υλικό είναι διαθέσιμο (<https://inecon.org/docs/Rubin.pdf>). Επίσης βλ. Takenaga (2013), Boldyrev & Kragh (2013, 2015).

2. Το αν αυτές οι διαφορές οδηγούν σε ένα αναβαθμισμένο θεωρητικό «συνεχές» μεταξύ Μαρξ και Ρικάρντο ή αν αντιθέτως η μαρξική θεωρία αποτελεί μια «αλλαγή υποδείγματος» σε σχέση με τη ρικαρδιανή αποτελεί ερώτημα με το οποίο δεν θα καταπιεστούμε στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου.

ανάlysή μας στη διάσημη *Συμβολή στη κριτική της πολιτικής οικονομίας* (στο εξής *Συμβολή*) του Μαρξ.

Αξιακή θεωρία και «κοινωνικός προσδιορισμός» στη *Συμβολή*

Ήδη στη *Συμβολή* (1859) ο Μαρξ στοχάζεται πάνω στη δοσμένη από την κλασική πολιτική οικονομία ιδέα περί του διττού χαρακτήρα του προϊόντος της εργασίας ως χρήσιμο προϊόν και ως εμπόρευμα (Μαρξ, 2010: 29). Ο δυϊσμός αυτός του εμπορεύματος αποτελεί έκφραση ενός δυϊσμού της εργασίας που παράγει εμπορεύματα: Ενώ ως αξίες χρήσης τα εμπορεύματα είναι προϊόντα «διαφορετικών μεταξύ τους ατομικών εργασιών», «ως ανταλλακτικές αξίες παριστάνουν όμοια, αδιαφοροποίητη εργασία» ή «αφηρημένη γενική εργασία» (Μαρξ, 2010: 33).³

Με αυτό τον τρόπο ο Μαρξ μετασχηματίζει το ερώτημα της *συμμετρίας των εμπορευμάτων* σε ερώτημα περί *συμμετρίας των εργασιών*. Ως προς την ποσοτική διάσταση της συμμετρίας αυτής και σε συνέχεια του ρικαρδιανού επιχειρήματος ο Μαρξ ισχυρίζεται ότι «η ποσοτική υπόσταση της εργασίας είναι ο χρόνος εργασίας» και ότι «ως ανταλλακτική αξία, όλα τα εμπορεύματα είναι μόνο ορισμένη ποσότητα στερεοποιημένου χρόνου εργασίας» (Μαρξ, 2010: 34). Παράλληλα, συντελείται μια *αναγωγή* των διαφορετικών εργασιών σε εργασία «που διαφοροποιείται μόνο ποσοτικά», αναγωγή η οποία «συντελείται καθημερινά στην κοινωνική διαδικασία της παραγωγής» (Μαρξ, 2010: 34).

Ο χαρακτήρας της αναγωγής αυτής παρουσιάζεται με δύο διακριτούς τρόπους: Από τη μια πλευρά, πρόκειται για μια *τεχνική αναγωγή*, καθώς «αυτή

η αφαίρεση ενυπάρχει στη μέση εργασία, την οποία μπορεί να εκτελέσει κάθε μέσο άτομο [...] μια ορισμένη παραγωγική δαπάνη ανθρωπίνων μυών, νεύρων, μυαλού κ.λπ.» (Μαρξ, 2010: 36). Πρόκειται για μια αναγωγή από την οποία προκύπτει μια *μέση εργασία*. Η μέση αυτή εργασία δύναται να αποτελεί εμπειρικό αντικείμενο παρατήρησης, καθώς ταυτίζεται με «τον μεγαλύτερο όγκο όλης της εργασίας που γίνεται στην αστική κοινωνία» (Μαρξ, 2010: 36). Οι «σύνθετες εργασίες» μπορούν να αναχθούν σε μέση εργασία καθώς αποτελούν μέση εργασία «υψωμένη σε ανώτερη δύναμη». Η αναγωγή, ως διαδικασία καθαρά τεχνικής φύσεως, βρίσκεται εκτός πεδίου ανάλυσης: «Οι νόμοι που διέπουν αυτή την αναγωγή δεν θα μας απασχολήσουν εδώ» (Μαρξ, 2010: 36).

Από την άλλη πλευρά, η αναγωγή θα πρέπει να οδηγεί στον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο «για την παραγωγή του ίδιου εμπορεύματος κάτω από δεδομένες γενικές συνθήκες παραγωγής», οι οποίες είναι «κοινωνικές συνθήκες εργασίας ή, με άλλα λόγια, συνθήκες κοινωνικής εργασίας» (Μαρξ, 2010: 37). Εδώ ο Μαρξ εισάγει την έννοια ενός «κοινωνικού χαρακτήρα της ισότητας» (Μαρξ, 2010: 37) των εργασιών και τονίζεται «ο αμοιβαίος συσχετισμός των εργασιών τους ως ίσων, μέσω της καθημερινής αναγωγής όλων των εργασιών σε ομοειδή εργασία» (Μαρξ, 2010: 37).

Ο Μαρξ έπειτα θέτει το ερώτημα του μηχανισμού που περαιώνει αυτή την αναγωγή ή εξομοίωση των εργασιών. Το εμπόρευμα

[...] αποτελεί άμεση ενότητα αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας, ενώ ταυτόχρονα είναι εμπόρευμα μόνο σε σχέση με άλλα εμπορεύματα. *Η πραγματική σχέση των εμπορευμάτων μεταξύ τους είναι η διαδικασία της ανταλλαγής τους.*

(Μαρξ, 2010: 53 - υπογράμμιση δική μου)

[...] «Η σχέση αυτή είναι μόνο *θεωρητική, ιδεατή. Πραγματική γίνεται μόνο μέσα στη διαδικασία της ανταλλαγής.*

(Μαρξ, 2010: 55 - υπογράμμιση δική μου)

3. Η χρονική στιγμή κατά την οποία ο Μαρξ συλλαμβάνει την έννοια της διφυούς εργασίας ως απόντηση στο πρόβλημα της διττής φύσης του εμπορεύματος τοποθετείται στα 1858 (Heinrich, 2015: 52-53). Συνεπώς στη *Συμβολή* συναντάμε την πρώτη διατύπωση και ανάπτυξη αυτής της ιδέας.

Το εμπόρευμα, αν και αποτελεί αντικειμενοποιημένο χρόνο εργασίας που έχει ήδη δαπανηθεί, «στην άμεση μορφή του είναι μόνο αντικειμενοποιημένος χρόνος εργασίας ενός συγκεκριμένου είδους και όχι γενικός χρόνος εργασίας. Κατά συνέπεια, *το εμπόρευμα δεν είναι άμεσα ανταλλακτική αξία, αλλά πρέπει πρώτα να γίνει τέτοια*» (Μαρξ, 2010: 56 – υπογράμμιση δική μου). Το εμπόρευμα «πρέπει προηγουμένα να αποξενωθεί ως αξία χρήσης [...] ενώ, αντίθετα, η αποξένωσή του ως αξία χρήσης προϋποθέτει την υπόστασή του ως ανταλλακτική αξία» (Μαρξ, 2010: 58). Τα εμπορεύματα «πρέπει από τη μια μεριά να μούνε στη διαδικασία της ανταλλαγής ως αντικειμενοποιημένος χρόνος εργασίας και, από την άλλη, αυτή η αντικειμενοποίηση του χρόνου εργασίας των ατόμων ως γενικός χρόνος εργασίας δεν είναι παρά το προϊόν της διαδικασίας της ανταλλαγής» (Μαρξ, 2010: 60).

Βλέπουμε ότι στο βαθμό που ο Μαρξ επικριεί να αναλύσει *την κοινωνική «διάσταση» της εμπορευματικής παραγωγής*, εντοπίζει μια *κυκλικότητα* όσον αφορά τον προσδιορισμό της «γενικής εργασίας», η οποία

δεν αποτελεί [...] έτοιμη *προϋπόθεση*, αλλά *αποτέλεσμα που προκύπτει* στη διαδικασία της ανταλλαγής. Και έτσι προκύπτει η νέα δυσκολία. [...] Τα εμπορεύματα πρέπει, από τη μια μεριά, να *μούνε* στη διαδικασία της ανταλλαγής ως αντικειμενοποιημένος χρόνος εργασίας και, από την άλλη, αυτή η αντικειμενοποίηση [...] δεν είναι παρά το *προϊόν της διαδικασίας της ανταλλαγής*.

(Μαρξ, 2010: 60
– υπογράμμισεις δικές μου)

Είναι σαφές ότι οι «κυκλικές» αυτές διατυπώσεις του Μαρξ σε αυτό το κείμενο, ενώ εμφανίζονται με τη μορφή κυκλικότητας του ίδιου του επιχειρήματος, ουσιαστικά περιγράφουν στοιχεία της ίδιας της διαδικασίας προσδιορισμού της αξίας, είναι απόρροια δηλαδή του χαρακτήρα της εμπορευματικής παραγωγής που ο Μαρξ καλείται να «απο-

κρυπτογραφήσει». Η κυκλικότητα αυτή δεν είναι παρά ο αναγκαίος *κοινωνικός προσδιορισμός* της αξίας, ο οποίος είναι εγγεγραμμένος στη διαδικασία ανταλλαγής:

Το αποτέλεσμα δεν είναι μόνο ένας φούλος κύκλος προβλημάτων στον οποίο η λύση του ενός προβλήματος προϋποθέτει τη λύση του άλλου, αλλά ένα σύνολο αντιφατικών παραδοχών, στο οποίο η εκπλήρωση του ενός όρου εξαρτάται άμεσα από την εκπλήρωση του αντιθέτου του. *Η διαδικασία της ανταλλαγής των εμπορευμάτων πρέπει να είναι τόσο το ξεδίπλωμα όσο και η λύση αυτών των αντιφάσεων.*

(Μαρξ, 2010: 57-58
– υπογράμμιση δική μου)

Ο ρόλος της αξιακής μορφής στο Κεφάλαιο του Μαρξ

Ας δούμε τώρα πώς πραγματεύεται το ίδιο πρόβλημα ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*.

Στη *Συμβολή* ο Μαρξ χρησιμοποιεί τόσο την έννοια της ανταλλακτικής αξίας –*Tauschwert*– όσο και την έννοια της αξίας –*Wert*– σαν να πρόκειται για έννοιες ταυτόσημες, χωρίς καμία ουσιαστική εννοιολογική διαφορά (Rubin, 1973: 107). Αντιθέτως, στο *Κεφάλαιο* ακολουθείται ένας διαφορετικός δρόμος: η ανάλυση του εμπορεύματος ως κάτι δισχιδούς (ανταλλακτική αξία και αξία χρήσης) οδηγεί με τον Μαρξ στον διττό χαρακτήρα της εργασίας (που πια περιγράφεται πια με τους όρους *συγκεκριμένη εργασία* και *αφηρημένη εργασία*), πλην όμως αξία και ανταλλακτική αξία αποτελούν πια δύο διακριτές κατηγορίες: «η ανταλλακτική αξία μπορεί γενικά να είναι μόνο ο τρόπος έκφρασης ή “μορφή εμφάνισης” ενός περιεχομένου που διαφέρει από την ανταλλακτική αξία» (Μαρξ, 2005: 51), δηλαδή της αξίας. Περνώντας στην επεξεργασία της κατηγορίας «αξίας» ο Μαρξ θέτει εξαρχής τρεις προσδιορισμούς της:

Γνωρίζουμε τώρα την ουσία της αξίας. Είναι η εργασία. Γνωρίζουμε το μέτρο του μεγέθους της. Απομένει ν' αναλυθεί η μορφή της, η οποία σφραγίζει την αξία ακριβώς σε ανταλλακτική αξία.

(Marx, 1991: 43)

[...] Επειδή μέχρι τώρα προσδιορίσαμε απλώς μόνο την ουσία και το μέγεθος της αξίας, ας στραφούμε τώρα στην ανάλυση της μορφής της αξίας.

(Marx, 1991: 50)

Ο Ρούμπιν ανατρέχει στο κλασικό κείμενο του Μαρξ *Η μέθοδος της πολιτικής οικονομίας*⁴ για να αναπτύξει τη μεθόδό του. Αυτή συνίσταται στην εφαρμογή δύο επιμέρους, διακριτών μεθόδων:

1. «η αναλυτική μέθοδος συνίσταται στη λήψη ενός σύνθετου συγκεκριμένου φαινομένου ως αφετηρίας της έρευνας και στην επιλογή ενός ή περισσοτέρων από τα πλέον σημαντικά χαρακτηριστικά» (Rubin, 1978: 109), καταλήγοντας στις πιο αφηρημένες έννοιες (ακολουθείται δηλαδή η πορεία χρήμα-ανταλλακτική αξία-αξία-αφηρημένη εργασία).

4. Το κείμενο *Η μέθοδος της πολιτικής οικονομίας* ανακαλύφθηκε μετά το θάνατο του Μαρξ και εκδόθηκε για πρώτη φορά μόλις το 1902. Αποτελεί ίσως το μοναδικό κείμενο του «ώριμου» Μαρξ στο οποίο ο ίδιος επιχειρεί μια παρουσίαση της μεθόδου του. Ο Μαρξ αρχικά (1857-1863) σχεδίαζε τη συγγραφή και έκδοση ενός έργου κριτικής της πολιτικής οικονομίας με τη μορφή έξι βιβλίων. Μετά το 1863 το σχέδιο αυτό αντικαταστάθηκε με ένα δεύτερο, στο πλαίσιο του οποίου γράφτηκαν οι τρεις τόμοι του *Κεφαλαίου* όπως τους γνωρίζουμε σήμερα. Το κείμενο *Η μέθοδος της πολιτικής οικονομίας* γράφτηκε τον Αύγουστο του 1857, δηλαδή στο πλαίσιο του πρώτου σχεδίου της *Κριτικής της πολιτικής οικονομίας* και αυτός είναι και ο λόγος που εκδίδεται είτε ως παράρτημα της *Συμβολής* είτε εισαγωγικό κείμενο των *Grundrisse* (αμφότερα κείμενα του πρώτου σχεδίου). Την ύπαρξη των δύο σχεδίων *Κριτικής της πολιτικής οικονομίας* την παρουσίασε πρώτος ο Ροσντόλσκι (Rosdolski, 1977). Ο Ρούμπιν, ένας από τους λίγους θεωρητικούς που ενδεχομένως να είχε πρόσβαση στα ανέκδοτα τότε χειρόγραφα του Μαρξ (λόγω της συνεργασίας του με τον Νταβίντ Ριαζάνοφ και της δραστηριοποίησής του στο Ινστιτούτο Μαρξ-Ένγκελς της Μόσχας), δεν φαίνεται να γνώριζε είτε την ύπαρξη των δύο σχεδίων είτε των *Grundrisse*.

2. η συνθετική μέθοδος με την οποία αρχίζοντας από τις πιο αφηρημένες έννοιες δείχνουμε «πώς αυτές αναπτύσσονται για να μας οδηγήσουν στις πλέον συγκεκριμένες μορφές, στις πιο συγκεκριμένες έννοιες» (Rubin, 1978: 110)· ακολουθείται δηλαδή η πορεία αφηρημένη εργασία-αξία-ανταλλακτική αξία-χρήμα. Η μέθοδος που συνδυάζει την ανάλυση και τη σύνθεση με τον τρόπο που περιγράφονται πιο πάνω είναι η *γενετική ή διαλεκτική μέθοδος*.

Ας δούμε τώρα το περιεχόμενο του παραπάνω σχήματος ανάλυσης-σύνθεσης στον Ρούμπιν: Η ανάλυση της εμπορευματικής μορφής, κατά τον Rubin, *δεν δύναται να γίνει διαμέσου της ανάλυσης μιας ανταλλακτικής πράξης μεταξύ δυο εμπορευμάτων Α και Β*.

[Ο] Μαρξ δεν ξεκινά από την τυχαία εξίσωση δύο προϊόντων καθεαυτά, αλλά από την ολόπλευρη εξίσωση κάθε εμπορεύματος με όλα τα υπόλοιπα, εξίσωση που πραγματοποιείται με τη μορφή της αντικειμενικής αποτίμησης της αξίας κάθε εμπορεύματος μέσω της αγοράς με τη διαμεσολάβηση του χρήματος.

(Ρούμπιν, 2015: 45)

Με απλά λόγια, ο Ρούμπιν θεωρεί ότι μια μεμονωμένη πράξη αντιπραγματισμού δεν μπορεί, μέσω της διαλεκτικής, να οδηγήσει στη «σύνθεση» της «κοινής ουσίας» μεταξύ των εμπορευμάτων Α και Β. Στην καλύτερη περίπτωση⁵ μπορεί

5. Ο Rubin ισχυρίζεται επίσης ότι η παραγωγή περί ανάλυσης δύο μεμονωμένων εμπορευμάτων αποτελεί τη βάση κριτικών όπως αυτή του Μπομ-Μπάμπερκ (Böhm-Bawerk). Ο τελευταίος ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα είχε αμφισβητήσει την άποψη του Μαρξ ότι μια αφαίρεση από τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του εμπορεύματος οδηγεί αναγκαστικά στην εργασία ως τη μοναδική «κοινή ουσία» τους, διατυπώνοντας έτσι το νεοκλασικού τύπου επιχείρημα ότι οι προσωπικές ανάγκες των φορέων ή υποκειμενικές εκτιμήσεις τους περί ωφέλειας είναι επίσης συγκρίσιμες «αφηρημένες» έννοιες. Για μια ενδιαφέρουσα αναφορά σε τέτοιες μεθοδολογικές κριτικές κατά του Μαρξ βλ. Heinrich (2015: 36-45). Ο Ρούμπιν θεωρούσε ότι η κριτική του Μπομ-Μπάμπερκ στον Μαρξ ήταν τόσο πλήρης που τίποτα ουσιαστι-

να οδηγήσει στην ανάδειξη της εργασίας ως κοινού στοιχείου των ανταλλασσόμενων εμπορευμάτων. Μια τέτοια αναγνώριση της εργασίας ως κοινής ουσίας δηλαδή σε μια *φυσιολογική*⁶ *εκδοχή αφηρημένης εργασίας*, που θα περιορίζεται στο ρικαρδιανό πλαίσιο σκέψης, στερούμενη της «κοινωνιολογικής»⁷ της διάστασης, του κλειδιού δηλαδή για την κατανόηση της εμπορευματικής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.

Παρ' όλο ότι η φυσιολογική έννοια της αφηρημένης εργασίας μπορεί να σταθεί περισσότερο ή λιγότερο επιτυχημένα από τη σκοπιά της αναλυτικής μεθόδου, παρόλα αυτά είναι από την αρχή καταδικασμένη σε αποτυχία από τη σκοπιά της διαλεκτικής, αφού κανείς δεν μπορεί να εξαγάγει από την έννοια της εργασίας με τη φυσιολογική χροιά κάποια αντίληψη της αξίας ως την αναγκαία κοινωνική μορφή του προϊόντος της εργασίας.

(Rubin, 1978: 111)

Καθήκον, λοιπόν, της μεθόδου του Μαρξ είναι, κατά τον Ρούμπιν, να «συνθέσει» το αντικείμενό της, δηλαδή τη γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή, με τρόπο ώστε

[...] [η εργασία] να περιλαμβάνει όλα τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής ορ-

κά νέο δεν ειπώθηκε μετά από αυτήν (Rubin, 1973: 61).

6. Στη «φυσιολογική» [Физиологический] διάσταση, ερμηνεία, εκδοχή κ.τ.λ. της εργασίας ο Ρούμπιν εντάσσει ό,τι αναφέρεται στα φυσικά, υλικά, εμπειρικά μετρήσιμα χαρακτηριστικά της δαπάνης εργασίας καθεαυτής. Όπως θα αναφέρουμε και πιο κάτω, η φυσιολογική εργασία κατά τον Ρούμπιν δεν περιλαμβάνει «όλα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την κοινωνική της οργάνωση στην εμπορευματική παραγωγή» (Rubin, 1978: 111). Εναλλακτικά, θα μπορούσε να αποδοθεί ως «νατουραλιστική» διάσταση. Αποφύγαμε τον όρο «φυσικιστική» καθώς περιέχει μια αξιολογική υφή η οποία απομακρύνεται από το ύφος (αν και όχι από την ουσία) του επιχειρήματος του Ρούμπιν.

7. Με τον όρο κοινωνιολογική [социологический] διάσταση της εργασίας ο Ρούμπιν εννοεί τη σχέση της με τις υπόλοιπες εργασίες, δηλαδή την κοινωνική της υπόσταση, τον εκκοινωνισμένο της χαρακτήρα.

γάνωσης της εργασίας, χαρακτηριστικά που γεννούν τη μορφή της αξίας, που είναι κατάλληλη για τα προϊόντα της εργασίας. Μια έννοια της εργασίας από την οποία δεν έπεται η έννοια της αξίας, και ειδικότερα μια έννοια της εργασίας με φυσιολογική χροιά, δηλαδή μια έννοια της εργασίας από την οποία λείπουν όλα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την κοινωνική της οργάνωση στην εμπορευματική παραγωγή, δεν μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα, το οποίο αναζητούμε από τη μαρξική σκοπιά της διαλεκτικής μεθόδου.

(Rubin, 1978: 111)

Ο Ρούμπιν θεωρεί ότι η ανάλυση της αξιακής μορφής οδηγεί στην «ορθή σύνθεση» του αντικειμένου διότι *ενσωματώνει την αναγκαία κοινωνιολογική διάσταση της αξίας*: Η κοινωνική μορφή της αξίας δεν έχει ως αιτία τη φυσιολογική δαπάνη εργασίας, δεν ορίζεται στον Ρούμπιν με βάση τη φυσιολογικά χαρακτηριστικά της· κάτι τέτοιο άλλωστε θα σήμαινε ορισμό της αφηρημένης εργασίας αποκλειστικά με προσδιορισμούς συγκεκριμένης εργασίας. «Η δαπάνη φυσιολογικής ενέργειας ως τέτοιας δεν είναι αφηρημένη εργασία και δεν δημιουργεί αξία» (Rubin, 1973: 136-137). Η αφηρημένη εργασία ορίζεται με βάση «το μέρος εκείνο της συνολικής κοινωνικής εργασίας που εξομοιώθηκε μέσα στη διαδικασία κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας μέσω της *εξίσωσης των προϊόντων της εργασίας στην αγορά*» (Rubin 1978: 118 – υπογράμμιση δική μου).

Αξιακή μορφή και το ζήτημα της χρονικότητας

Ας δούμε τώρα πώς αντιλαμβάνεται ο Ρούμπιν τον μηχανισμό μετατροπής της ιδιωτικής εργασίας σε αφηρημένη κοινωνική εργασία. Όσον αφορά την ιδιωτική εργασία στην εμπορευματική παραγωγή:

Ούτε υπάρχει *εγγύηση* της υλικής της χρησιμότητας (αφού το δεδομένο προϊόν

μπορεί να χαρακτηριστεί μη χρήσιμο ή παραγμένο σε υπερβολικές ποσότητες) ούτε *επικύρωση* της κοινωνικής της ισοδυναμίας (αφού σε περίπτωση υπερ-παραγωγής ή χρήσης παρωχημένων μεθόδων παραγωγής του προϊόντος από έναν παραγωγό το προϊόν της εργασίας του μπορεί να εξισωθεί στην αγορά με μικρότερη ποσότητα άλλης εργασίας). Ακόμη και μετά το τέλος της διαδικασίας παραγωγής δεν υπάρχει κοινωνικό όργανο το οποίο να επαληθεύει και να επικυρώνει εκ των υστέρων την εργασία που δαπανήθηκε από τους εμπορευματο-παραγωγούς. Αυτή η επαλήθευση και η κύρωση, ούτως ειπείν ως «επακόλουθος έλεγχος», δεν γίνονται από έναν συνειδητά δρώντα κοινωνικό φορέα αλλά από τον ασυνειδήτως δρώντα μηχανισμό της αγοράς, δηλαδή από τη συνάντηση των δράσεων των επιμέρους εμπορευματο-παραγωγών. [...] Είτε το προϊόν βρίσκεται καταναλωτή και [...] αποδεικνύεται ότι η δαπάνη εργασίας, τόσο τεχνικοϊλικά όσο και κοινωνικά, είναι ενταγμένη στο σύστημα κοινωνικής εργασίας [...] είτε, αντιθέτως, η ανταλλαγή αποδεικνύεται επιζήμια για τον παραγωγό [...] και το αντικειμενικό αποτέλεσμα αναδεικνύει την *τάση απόρριψης της συγκεκριμένης ανάλωσης εργασίας*.

(Ρούμπιν, 2015: 65-67
– υπογράμμιση δικιά μου)

Ο Ρούμπιν σε αυτό το εκτενές αυτό απόσπασμα περιγράφει έναν μηχανισμό «εγγύησης» και «επικύρωσης» που οδηγεί είτε στην «ένταξη» είτε στην «απόρριψη» μιας ήδη τετελεσμένης δαπάνης εργασίας. Ένα τέτοιο επιχείρημα δύναται να ερμηνευτεί ως ένας *post facto προσδιορισμός της αξίας*, ένα επιχείρημα περί δημιουργίας της αξίας στην ανταλλαγή. Η όψη αυτή της θεωρίας του Ρούμπιν αποτέλεσε τον πυρήνα της κριτικής που ο Ρούμπιν δέχθηκε από τους αντιπάλους του. Για παράδειγμα, ο Σεργκέι Μπεσόνοφ άσκησε κριτική στον Ρούμπιν για το ότι ο τελευταίος εξάγει όλο το στοιχείο του κοινωνικού από την πράξη της ανταλλαγής αντιτείνοντας ότι η υλική παραγωγή είναι κοινωνικά προσ-

διορισμένη πριν από αυτή (Συλλογικός Τόμος, 1984: 76). Η κατηγορία αυτή δεν είναι αυθαίρετη: ο Rubín τονίζει πράγματι ότι η κυκλοφορία δεν εκφράζει απλώς σχέσεις παραγωγής⁸ αλλά τις δημιουργεί (Rubín, 1973: 11), ότι η κοινωνική εξίσωση δυο εργασιών εγκαθιδρύεται στη διαδικασία ανταλλαγής (Rubín, 1973: 155) και όχι στη βάση ενός από τα πριν δοσμένου μέτρου (Rubín, 1973: 127), ότι η αλληλοσυσχέτιση των εργασιών στην εμπορευματική παραγωγή εγκαθιδρύεται στην ανταλλαγή (Rubín, 1973: 67), ότι οι σχέσεις παραγωγής εγκαθιδρύονται μέσω μεταβίβασης πραγμάτων (Rubín, 1973: 15), ότι η ανταλλαγή μετατρέπει τη συγκεκριμένη εργασία σε αφηρημένη εργασία (Rubín, 1973: 148). Ωστόσο σε άλλα σημεία ισχυρίζεται ότι η αφηρημένη εργασία «υπάρχει ήδη στη διαδικασία παραγωγής» (Rubín, 1973: 147), ότι η αξία δεν προσδιορίζεται στην ανταλλαγή, καθώς αυτό θα συνεπαγόταν την ύπαρξη πολλών αξιών τον ίδιο εμπορεύματος και θα καθιστούσε το μηχανισμό διαμόρφωσης τιμών χασοτικό (Rubín, 1973: 111).

Μια επιφανειακή ανάγνωση του Ρούμπιν θα οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι οι παραπάνω διατυπώσεις δεν είναι παρά μια μη συνεκτική παράθεση δύο διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων. Κάτι τέτοιο υποστηρίζουν, για παράδειγμα, οι Κισίλοφ και Σταρόστα όταν διακρίνουν στο κείμενο του Ρούμπιν μια σύγκρουση μεταξύ των «κυκλοφοριστικών» απόψεων του Ρούμπιν και της επιλογής του να παραμένει εντός των ορθόδοξων θεωρητικών πλαισίων της εποχής του (Kicillof & Starosta, 2007: 10-11). Ωστόσο, μια τέτοια κατηγορία δεν ευσταθεί, καθώς οι διαπιστώσεις αυτές δεν έχουν διαφύγει της αντίληψης του ίδιου του Ρούμπιν, ο οποίος εντοπίζει με τη σειρά του τον ίδιο «δυϊσμό» στη θεωρία του ίδιου του Μαρξ:

8. Σημείωση προς αποφυγή σύγχυσης: Ως σχέση παραγωγής ο Rubín εννοεί την κοινωνική συσχέτιση μεταξύ των ιδιωτικών εργασιών σε μια εμπορευματική μορφή παραγωγής.

Από τη μια πλευρά, η αξία και η αφηρημένη εργασία θα πρέπει να υπάρχουν ήδη στη διαδικασία ανταλλαγής και, από την άλλη πλευρά, ο Μαρξ σε πολλά αποσπάσματα αναφέρει ότι η αφηρημένη εργασία προϋποθέτει τη διαδικασία ανταλλαγής.

(Rubin, 1973: 144, 147)

Η απάντηση στα παραπάνω είναι ότι η θεωρία της αξιακής μορφής *αίρει το ερώτημα της χρονικότητας*. Στην πραγματικότητα ο Μαρξ *πραγματεύεται στο κεφάλαιο τις φάσεις της παραγωγής και ανταλλαγής ως συγχρονικές και αλληλένδετες και όχι ως διάδοχες φάσεις* (Arthur, 2004: 46). Έτσι, το ερώτημα του *ex ante* ή *ex post* προσδιορισμού της αξίας δεν είναι συμβατό με το θεωρητικό σύστημα που εισάγει ο Rubin, καθώς

η ανταλλαγή μάς ενδιαφέρει πρωτίστως ως η *κοινωνική μορφή* [υπογράμμιση I. Rubin] της διαδικασίας αναπαραγωγής, [...] όχι ως μια φάση της διαδικασίας αναπαραγωγής η οποία *εναλλάσσεται* [υπογράμμιση δική μας] με τη φάση της άμεσης παραγωγής.

(Rubin, 1973: 9)⁹

Με βάση τα παραπάνω, η άποψη ότι ο Ρούμπιν εισάγει μια απλώς κυκλοφοριστική αξιακή θεωρία της αφηρημένης εργασίας (π.χ. Gleicher, 1983: 113-114 & 119) είναι εσφαλμένη (Gray, 2010). Ανταλλαγή και παραγωγή στον Ρούμπιν δεν συνδέονται με όρους χρονικής διαδοχής: *η ανταλλαγή αποτελεί την κοινωνική μορφή της διαδικασίας αναπαραγωγής μιας εμπορευματικής δομής*. Αυτό είναι το πλαίσιο μέσα από το οποίο πρέπει να συλλαμβάνουμε το μηχανισμό «ελέγχου» και «επικύρωσης» της εργασίας των μεμονωμένων παραγωγών, το μηχανισμό δηλαδή μέσω του οποίου η ιδιωτική εργασία μετατρέπεται σε αφηρημένη εργασία. Η αντίληψη αυτή *διαφοροποιείται από μια ρικαρδιανή ex ante έννοια της αξίας ως ενσωματωμέ-*

νης εργασίας η οποία διαμορφώνεται τη στιγμή της δαπάνης της, καθώς προσεγγίζει την αξία ως το αποτέλεσμα της εγγύησης της (υλικής) κοινωνικής της χρησιμότητας και της *επικύρωσης* της ισοδυναμίας της με τις υπόλοιπες εργασίες. Σε αυτό το πλαίσιο ο Ρούμπιν *εκφεύγει του ρικαρδιανού σχήματος περί ενσωματωμένης εργασίας* και εισάγει ένα νέο σχήμα περί αξίας ως *συγχρονικού αποτελέσματος παραγωγής και ανταλλαγής* (DeVroey, 1981).

Με αυτό τον τρόπο ο Ρούμπιν αναμένει το μαρξικό επιχείρημα, επανηδιατυπώνοντάς το στη βάση της αντίθεσης μεταξύ της *συγκεκριμένης μη-κοινωνικής εργασίας* και της *αφηρημένης εκκοινωνισμένης εργασίας* (Eldred & Hanlon, 1981: 29)¹⁰ ή, με άλλη ορολογία, μεταξύ της ιδιωτικά δαπανημένης και της κοινωνικά αναγνωρισμένης εργασίας (Heinrich, 2015: 87).

Παράσταση [Darstellung] και μεταβολισμός [Stoffwechsel] στο έργο του Ρούμπιν

Η νέα αυτή αντίληψη της χρονικότητας της εμπορευματικής παραγωγής οδηγεί στη σύλληψη μιας νέας σχέσης εργασίας και αξίας. Η θεωρία περί αξίας ως ενσωματωμένης εργασίας, ενώ αναδεικνύει ορθά την εργασία ως ουσία της αξίας, εδράζεται στην προϋπόθεση ότι η αξία αποθέτεται στα προϊόντα τη στιγμή της εργασιακής δαπάνης. Πρόκειται για μια εμπειρική σύλληψη της αξιοποιού εργασίας, με την τελευταία να μπορεί να παρομοιαστεί στην περίπτωση αυτή με ένα αναμμένο κερί (εργασία) το οποίο αναλίσκεται (δαπανάται) και ενσταλάζεται (ενσωματώνεται) μέσα σε ένα δο-

10. Οι Eldred & Hanlon δεν εντάσσονται στη παράδοση του Ρούμπιν, όπως και οι ίδιοι άλλωστε τονίζουν. Ωστόσο δανειζόμαστε την ορολογία που αυτοί προτείνουν (concrete dissociated labor/abstract associated labor) διότι αποδίδει ορθά τον εκκοινωνισμένο (και όχι απλώς αφηρημένο) χαρακτήρα της εργασίας στην εμπορευματική παραγωγή.

9. Βλ. επίσης Rubin (1973: 149)· Rubin (1978: 122-123).

χείο (το εμπόρευμα). Η σύλληψη αυτή συνεπάγεται μια «ομοουσιότητα» μεταξύ εργασίας και αξίας, καθώς η δεύτερη δημιουργείται κατά την άμεση δαπάνη της πρώτης, χωρίς να παρεμβάλλεται κάποιος μετασχηματισμός της. Τα εμπορεύματα στο σχήμα αυτό «περιέχουν» δαπανημένες ώρες εργασίας και ως εκ τούτου «περιέχουν» αξία.

Τα παραπάνω συνοψίζονται σε ένα χαρακτηριστικό μεταφραστικό ζήτημα:¹¹ Ο Ρούμπιν παρατηρεί ότι ο ρωσικός όρος «представляет» αποδίδει τον γερμανικό όρο «darstellen» με αμφίσημο τρόπο (Arthur, 2005: 217-218), αφήνοντας χώρο για δύο διαφορετικές ερμηνείες: «Стоимость представляет (sich darstellt) труд»· είτε η αξία είναι εργασία (κάτι που όπως είπαμε υποδηλώνει μια «ομοουσιότητα» μεταξύ εργασίας και αξίας) είτε η αξία *παριστάνει* εργασία, η εργασία *παριστάνεται* σε αξία (Rubin, 1973: 72, 111-112). Η έννοια αυτή της *παράστασης* [Darstellung] υποδηλώνει μια *νέα μορφή αιτιότητας*¹² στην αξιακή θεωρία με πολλαπλές επιπτώσεις. Καταρχήν, συνοψίζει την «εκφυγή» από το ρικαρδιανό σχήμα που περιγράψαμε πιο πάνω, καθώς αποδίδει ένα πολύ ευρύτερο νόημα από μια γραμμική «ρικαρδιανή» (με την έννοια που περιγράψαμε εδώ) σχέση της εργασίας που δημιουργεί αξία. Επιπλέον, η παρατήρηση αυτή του Ρούμπιν αποτελεί τον προπομπό ενός από τα πιο χαρακτηριστικά μεταφραστικά ζητήματα του

*Κεφαλαίου*¹³. Η διατύπωση «το εμπόρευμα ενσωματώνει εργασία» που συχνά συναντάμε σε δυτικές μεταφράσεις του *Κεφαλαίου* δεν αποτελεί, με βάση τα όσα έχουν αναφερθεί μέχρι εδώ, απόδοση του ρήματος «darstellen» που χρησιμοποιεί ο Μαρξ. Αποτελεί μάλλον μια *ερμηνεία* του Μαρξ στην κατεύθυνση μιας παραδοσιακής ρικαρδιανής πρόσληψής του (Endnotes, 2010: 27). Πάνω απ' όλα όμως, μια τέτοια σχέση μεταξύ εργασίας και αξίας μάς βοηθά να εγγράψουμε μια σειρά από έννοιες που σχετίζονται με τις οικονομικές κατηγορίες του Μαρξ (π.χ. ο φετιχισμός του εμπορεύματος, η πραγματοποίηση των σχέσεων παραγωγής και η προσωποποίηση των πραγμάτων) στο εσωτερικό της οικονομικής δομής της κεφαλαιοκρατικής εμπορευματικής παραγωγής. Πίνοντας το νήμα από αυτή την επισήμανση μιας «νέας» μορφής αιτιότητας (νέα όσο και το ίδιο το κείμενο του Μαρξ) και αναδεικνύοντας μια αντίληψη περί «παράστασης» της αφηρημένης εργασίας σε αξία, μπορούμε να διαβάσουμε την αξιακή θεωρία του Μαρξ όχι μόνο ως μια οικονομική θεωρία, αλλά και ως μια θεωρία της *αναγκαίας μορφής ύπαρξης και της αναγκαίας παραγνώρισης των*

11. Αξίζει να επισημανθεί ότι ο Ρούμπιν ήταν μελετητής των γερμανικών κειμένων του Μαρξ (όπως φαίνεται άλλωστε και από τη θέση του στο Ινστιτούτο Μαρξ-Ένγκελς). Το επίθετο επαφής του με τα πρωτότυπα κείμενα του Μαρξ φαίνεται ακόμη περισσότερο από το ότι ο Ρούμπιν συμμετείχε στη νέα ρωσική μετάφραση της *Συμβολής*, η οποία εκδόθηκε το 1929, πριν αποσυρθεί στο πλαίσιο της δίωξης του Ριαζάνοφ και των συνεργατών του.

12. Ισχυριζόμαστε ότι η νέα αυτή μορφή αιτιότητας, σε συνδυασμό και άλλα στοιχεία της σκέψης του Ρούμπιν, παρουσιάζει ενδιαφέρουσες αναλογίες με το επιχείρημα του Ρανσιέρ (Rancière) περί *δομικής αιτιότητας* (Rancière, 2003). Για όψεις αυτής της θεωρητικής σύγκλισης βλ. Papafotiou & Sotiris (2015).

13. Χαρακτηριστικό του βάθους αυτής της διαπίστωσης αποτελεί το γεγονός ότι ο Ρούμπιν επισημαίνοντας τη ρωσική ιδιαιτερότητα της μετάφρασης του όρου *Darstellung* [παράσταση] περιγράφει επί της ουσίας ένα διαχρονικό μεταφραστικό σφάλμα: Η πρώτη (1887) και πλέον διαδεδομένη μετάφραση του *Κεφαλαίου* τα αγγλικά, αυτή των Samuel Moore και Edward Aveling, αποδίδει τον τίτλο του δεύτερου υποκεφαλαίου του *Κεφαλαίου* ως «The dual character of the labor embodied in commodities» (ο διττός χαρακτήρας της εργασίας που είναι ενσωματωμένη στα εμπορεύματα) (Marx, 1887: 8) αντί του ορθού «presented in commodities» που απέδωσε πολύ αργότερα (1976) ο Μπεν Φόουκς (Ben Fowkes) στη δεύτερη αγγλική μετάφραση (Marx, 1976, 131). Αντίστοιχα, στην Ελλάδα η πλέον διαδεδομένη μετάφραση του *Κεφαλαίου* διαπράττει το ίδιο ακριβώς σφάλμα (Μαρξ, 2005: 55), κάτι που η πρόσφατη νέα μετάφραση του *Κεφαλαίου* αποκατέστησε (Μαρξ, 2016: 24) Για την πλήρη διατύπωση του επιχειρήματος του Ρούμπιν βλ. Rubin, 1973: 35, 72, 111· Rubin, 1978: 125-127 – για μια αναφορά στο ζήτημα βλ. Arthur, 2005: 217-218.

σχέσεων παραγωγής. Μέσω της θεωρίας του Ρούμπιν κατανοούμε ότι η ιδεολογία ως λειτουργία δεν είναι κάτι που μεταδίδεται από την οικονομική σφαίρα προς την ανθρώπινη (ατομική ή συλλογική) συνείδηση αλλά εντάσσεται στις *εσωτερικές αναγκαιότητες*, στις *εμμενείς τάσεις* της εμπορευματικής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.¹⁴

Ο Μαρξ δεν έδειξε μόνο ότι κάτω από τις σχέσεις μεταξύ πραγμάτων κρύβονται σχέσεις μεταξύ πραγμάτων αλλά ότι, αντιστρόφως, στην εμπορευματική οικονομία οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής των ανθρώπων λαμβάνουν *αναπόφευκτα εμπράγματο μορφή*, δεν μπορούν να εκδηλωθούν παρά μέσω πραγμάτων. [...]

Η θεωρία του φετιχισμού του εμπορεύματος μετατρέπεται σε μια γενική θεωρία των σχέσεων παραγωγής στην *εμπορευματική κοινωνία*, στην προπαίδεια της πολιτικής οικονομίας.

(Rubin, 1973: 6

– υπογραμμίσεις δικές μου)

Θα ήταν χρήσιμο να επισημάνουμε εδώ ότι ενώ ο Ρούμπιν περιγράφεται από τους μεταγενέστερους θεωρητικούς ως ο πρώτος θεωρητικός της αξιακής μορφής, ο ίδιος ο Ρούμπιν αναφέρεται κατά κανόνα στη θεωρία του φετιχισμού του Μαρξ. Η χρήση αυτή του όρου «φετιχισμός» για την περιγραφή της οικονομικής θεωρίας του Μαρξ δεν θα πρέπει να ιδωθεί ως ένας υποβιβασμός της οικονομικής θεωρίας σε ιδεολογία αλλά η αναγωγή της ιδεολογίας σε αναγκαίο στοιχείο της λειτουργίας της οικονομικής δομής στην εμπορευματική κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Έτσι:

Η θεωρία του φετιχισμού του εμπορεύματος μετατρέπεται σε μια γενική θεωρία των σχέσεων παραγωγής στην *εμπορευματική κοινωνία*, στην προπαίδεια της πολιτικής οικονομίας.

(Rubin, 1973: 6).

Μια τελευταία πτυχή που θα πρέπει να τονιστεί είναι η εξής: Οι παραπάνω ιδιαιτερότητες της προσέγγισης του Ρούμπιν παραπέμπουν σε μία *μεταβολική σύλληψη της εμπορευματικής παραγωγής*. Η έννοια του *μεταβολισμού* (Stoffwechsel) που χρησιμοποιεί ο Μαρξ¹⁵ αποκαλύπτει μια μεθοδολογική προκείμενη που διέπει το έργο του Ρούμπιν, καθώς ο τελευταίος άλλοτε περιγραφικά και άλλοτε ρητά αναφέρεται στην εμπορευματική παραγωγή ως οργανικό όλον, ως «παραγωγικό οργανισμό» (Rubin, 1973: 7). Μια τέτοια «βιολογική αναλογία» (Marx, 1976: 198) μπορεί να κάνει πιο εύκολα κατανοητή τη σύλληψη της εμπορευματικής παραγωγής ως μιας διαδικασίας αποτελούμενης από απειράριθμες πράξεις αντιπραγματισμού, ένα σύστημα του οποίου οι προσδιορισμοί μπορούν να γίνουν αντιληπτοί *μόνο στο επίπεδο του οργανικού συνόλου*. Αντιθέτως, *οι ιδιότητες της εμπορευματικής παραγωγής* (και ιδιαίτερα αυτές που σχετίζονται με την κοινωνική διάστασή της) δεν μπορούν να εντοπιστούν στο επίπεδο των επιμέρους «κυττάρων» του (που σε αυτή περίπτωση είναι οι πράξεις αντιπραγματισμού που το συνθέτουν). Επιπλέον, μια μεταβολική σύλληψη της εμπορευματικής παραγωγής αποτελεί έναν εναλλακτικό δρόμο για την άρση της χρονικότητας: σε ένα τέτοιο σχήμα καθίσταται πιο εύκολα αντιληπτό το πώς μια ιδιότητα του συνόλου *δεν είναι το αποτέλεσμα μιας σειράς εκδηλούμενων αιτίων και αποτελεσμάτων*. Ας σκεφτούμε και πάλι τη «βιολογική αναλογία»: Το ερώτημα του πρωταρχικού αιτίου της κατηγορίας «αξία» στην εμπορευματική παραγωγή είναι αντίστοιχο του πρωταρχικού αιτίου που συγκροτεί έναν οργανισμό. Στην πραγματικότητα σε έναν οργανισμό δεν μπορούμε να απομονώσουμε καμία επιμέρους λειτουργία ως αποκλειστικά αιτιώδη, καθώς *όλα τα*

15. Η έννοια του μεταβολισμού έχει υποτιμηθεί στις παλιές μεταφράσεις του *Κεφαλαίου* αποδιδόμενη ως ανταλλαγή της ύλης (Marx, 2005) ή «exchange of matter» (Marx, 1887) ενώ έχει αναδειχθεί σε αντίστοιχες μεταγενέστερες μεταφράσεις (Marx, 1976, 2016)

14. Και εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε την άποψή μας ότι μπορούν να βρεθούν αναλογίες μεταξύ της προβληματικής του Ρούμπιν και του αλτουσεριανού ρεύματος, βλ. Papafotiou & Sotiris (2015).

μέρη του συνόλου αποτελούν ταυτόχρονα αίτιο και αποτέλεσμα σε μια αλυσίδα προσδιορισμών. Υπό αυτό το πρίσμα η εμπορευματική παραγωγή και κυκλοφορία συγκροτούν μια υλική μεταβολική (Stoffweschel) διαδικασία (κάτι που αποδίδεται συχνά και ως «ανταλλαγή ύλης» μεταξύ ανθρώπου και φύσης) και ταυτόχρονα μια αντίστοιχη μορφή κοινωνικού μεταβολισμού (Worfweschel). Σε αυτή τη βάση ο Ρούμπιν διαπιστώνει ότι:

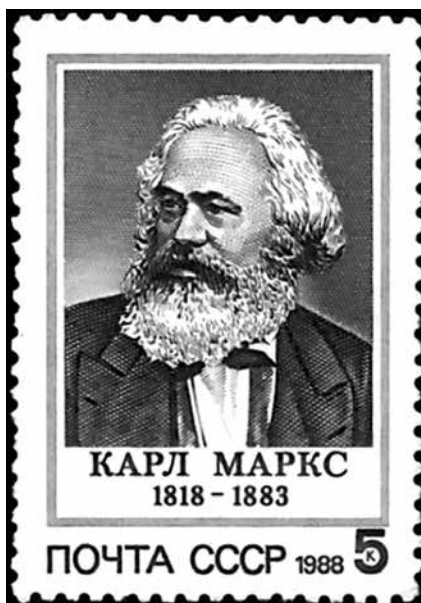
Ο Μαρξ [...] [δ]εν εξετάζει την ανταλλαγή εν γένει αλλά την αναπτυγμένη στην ουσία χρηματική ανταλλαγή ως θεμελιώδη κοινωνική μορφή του κοινωνικού «μεταβολισμού», δηλαδή της κοινωνικής παραγωγής.

(Rubin, 2015: 45)

Συνέπειες της θεωρητικής παρέμβασης του Ρούμπιν

Για να κατανοήσει κανείς τη σημασία της θεωρητικής παρέμβασης του Ρούμπιν θα πρέπει να ακολουθήσει την πορεία των θεωρητικών αντιπαραθέσεων που αναπτύχθηκαν γύρω από την οικονομική θεωρία μεταπολεμικά. Τις πρώτες δεκαετίες μετά τον πόλεμο οι αναγνώσεις του *Κεφαλαίου* (και της μαρξικής θεωρίας της αξίας ειδικά) παρήγαγαν ένα στενό πεδίο ερμηνειών που εκτεινόταν από τις παραδοσιακές σοβιετικές ερμηνείες μιας αποστεωμένης θεωρίας περί καπιταλισμού και του σοσιαλισμού (Συλλογικός Τόμος, 1984: 165-199) μέχρι και τις πλέον διαδεδομένες επεξεργασίες του αγγλοσαξονικού κόσμου (όπως Dobb, 1937· Meek, 1956· Sweezy, 2004) οι οποίες όμως δεν ενέταξαν ποτέ πλήρως την αξιακή μορφή στον πυρήνα της αξιακής θεωρίας και έτσι δεν έθεσαν ποτέ τα ερωτήματα που περιγράφηκαν πιο πάνω, μένοντας σε μια ρικαρδιανού τύπου θεωρία της αξίας ως ενσωματωμένης εργασίας με χαρακτηριστικά τεχνικισμού.

Η δεκαετία του 1960 σήμανε την έναρξη μιας νέας μαρξιστικής παρά-

δοσης η οποία έθετε σε κριτική (και έφτανε ως και τη ρήξη) στο μέχρι τότε «κεκμημένο» τόσο της μαρξιστικής θεωρίας όσο και γενικά του κομμουνιστικού κινήματος. Η σταδιακή εγκατάλειψη εκ μέρους μεγάλων μερίδων της επαναστατικής Αριστεράς της όποιας αναφοράς στο ανατολικό στρατόπεδο, η έκρηξη φοιτητικών και νεολογιστικών εξεγέρσεων σε ένα μεγάλο φάσμα του δυτικού ανεπτυγμένου κόσμου, αλλά και η νέα μορφή που λάμβανε σταδιακά ο σύγχρονος καπιταλισμός τόσο σε επίπεδο παραγωγής και βιομηχανίας όσο και σε επίπεδο ιδεολογίας και πολιτικών μορφών, όλα αυτά αποτέλεσαν το έναυσμα για νέες αναγνώσεις και ερμηνείες του *Κεφαλαίου*. Όσον αφορά το πεδίο της οικονομικής θεωρίας οι νέες μαρξιστικές ερμηνείες αντιπαρατέθηκαν όχι μόνο μεταξύ τους, αλλά και τις εκτός των μαρξιστικών τειχών νέες προσεγγίσεις όπως αυτές που γέννησε η λεγόμενη «αντιπαράθεση για το κεφάλαιο» μεταξύ του αμερικάνικου και αγγλικού Κέιμπριτζ (η διαμάχη μεταξύ νεοκλασικών και νεορικαρδιανών).

Στο πλαίσιο αυτό η σημασία της έννοιας της αξίας βλήθηκε συστηματικά ως έννοια περιττή και μη αναγκαία για τον προσδιορισμό των τιμών. Η αντίληψη αυτή αναπτύχθηκε τόσο από τους νεοκλασικούς όσο και από τους νεορικαρ-

διανούς, οι οποίοι εισήγαγαν ένα σύστημα προσδιορισμού των τιμών μέσω μαθηματικών συστημάτων εισροών-εκροών που κατέληξαν σε μια απόρριψη της έννοιας της αξίας ως περιττής για το μοντέλο τους και σε μια πρόσληψη της σφαίρας της παραγωγής ως μιας δοσμένης τεχνικής διαδικασίας (για μια παρουσίαση της σραφφιανής θεωρίας βλ. Sraffa, 1985· Steedman, 1977· για όψεις κριτικής του νεοοικονομισμού βλ. Fine & Harris, 1986· Σταμάτης, 1989).

Τα διάφορα ρεύματα υπεράσπισης του μαρξισμού προχώρησαν σε επαναδιατυπώσεις του μαρξικού επιχειρήματος, έχοντας ως αφετηρία στοιχεία σαν αυτά που περιγράψαμε παραπάνω, είτε υπό την επιρροή της έκδοσης του Ρούμπιν στη Δύση είτε και ανεξάρτητα από αυτήν. Οι νέες αυτές θεωρήσεις, παρά την απόκλιση μεταξύ τους, συνέκλιναν πολλές φορές σε έναν κοινό στόχο επαναπροσδιορισμού της σχέσης μεταξύ Ρικάρντο και Μαρξ. Κάτι τέτοιο ο Ρούμπιν το είχε ήδη επιχειρήσει και διατυπώσει σε ικανοποιητικό βαθμό μισό αιώνα νωρίτερα.

Ανάμεσα στα ρεύματα που επηρεάστηκαν από τη θεωρητική συνεισφορά του Ρούμπιν είναι σαφώς η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ (Neue Marx-Lektüre) της οποίας η γέννηση τοποθετείται χοντρικά στα μέσα της δεκαετίας του 1960. Τα πρώτα χρόνια το ρεύμα αυτό δεν είχε πρόσβαση στο –αμετάφραστο ακόμη στη Δύση– έργο του Ρούμπιν, ωστόσο τα κείμενα της εποχής (π.χ. Backhaus, 1980) φανερώθηκαν ότι ίσως υπάρχει κάποια μορφή πρόσληψης του έργου του Ρώσου θεωρητικού.¹⁶ Η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ βασίστηκε, ρητά ή άρητα, στην παράδοση του Ρούμπιν,

συγκεκριμένα: α) στην απόρριψη της λογικοϊστορικής μεθόδου του Ένγκελς, β) στην έμφαση στην αξιακή μορφή, γ) στη διάκριση του έργου του Μαρξ από αυτό του Ρικάρντο και δ) στην κεντρικοποίηση της έννοιας του χρήματος στην αξιακή θεωρία (για μια αναλυτική παρουσίαση της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ βλ. Elbe, 2008). Κοινές αναφορές (όχι όμως και ταύτιση) με την ανάγνωση του Ρούμπιν που το παρόν άρθρο επιχειρεί θα συναντήσει κανείς σε πλήθος άλλων θεωρητικών παρεμβάσεων, χωρίς αυτές να συγκλίνουν ούτε μεταξύ τους ούτε, κατά τη γνώμη μας, με το σύνολο του προβληματισμού του Ρούμπιν (Pilling, 1972· Gerstein, 1976· DeVroey, 1981· DeVroey 1982, Foley, 1982· Himmelweit & Mohun, 1981· Mohun, 1984· Krause, 1982, Eldred & Hanlon· 1981).

Ειδική μνεία θα πρέπει να γίνει για δύο ακόμη θεωρητικές παρεμβάσεις. Η πρώτη αφορά τον Chris Arthur, τον θεωρητικό με την πλέον συστηματική αναφορά στο έργο του Ρούμπιν (Arthur, 2004· Arthur, 2005· Arthur, 2013). Η δεύτερη αφορά τον Ζακ Ρανσιέρ (Jacques Rancière) και τη συμμετοχή του στο διάσημο έργο *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*. Το κείμενό του «Η έννοια της κριτικής και η κριτική της πολιτικής οικονομίας από τα *Χειρόγραφα του 1844* στο *Κεφάλαιο*» θα πρέπει να τοποθετηθεί ανάμεσα στα πλέον χαρακτηριστικά κείμενα της παράδοσης του Ρούμπιν παρά το ότι ο Ρανσιέρ δεν είχε απολύτως καμία πρόσβαση στο έργο του Ρούμπιν. Η ηλικία του Ρανσιέρ (συνέγραψε το κείμενο στα 25 του χρόνια), οι εντυπωσιακές συγκλίσεις του με το έργο του Ρούμπιν και η εξαιρετικά πρώιμη στιγμή της δημοσίευσής του (προηγείται ακόμη και των πρώτων κειμένων της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ) το καθιστούν, πέρα από τις προθέσεις του δημιουργού του, ένα από τα κείμενα που αξίζουν αυτοτελή αναφορά στη σύνοψη αυτή παρουσίαση του έργου του μεγάλου Ρώσου θεωρητικού.¹⁷

16. Πιθανόν η όποια επιρροή του Ρούμπιν να μπορεί να ερμηνευτεί από την παρουσία του Ροσντόλσκι στη γερμανική βιβλιογραφία. Ο Ροσντόλσκι είναι και ο μόνος θεωρητικός με συγγραφική παρουσία στη Δύση ο οποίος είχε έρθει σε επαφή με το έργο του Ρούμπιν πριν το 1972, πριν δηλαδή τη μετάφραση και έκδοση στα αγγλικά των *Μελετών για τη θεωρία της αξίας του Μαρξ*. Ο Ρούμπιν αναφέρεται για πρώτη φορά στη σύγχρονη βιβλιογραφία μέσα από τις αναφορές του Ροσντόλσκι (βλ. Rosdolsky, 1977: 73, 513, 517, 570).

17. Για μια παρουσίαση της θεωρίας της αξιακής μορφής μεταπολεμικά, η οποία δεν μένει σε ζητήματα πολιτικής οικονομίας αλλά ωστόσο αναφέρει στοι-

Σήμερα, 150 χρόνια μετά την πρώτη έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* οφείλουμε να θυμόμαστε όχι μόνο τους συγγραφείς του, αλλά και όλους τους μετέπειτα θεωρητικούς οι οποίοι συνεισέφεραν ώστε οι γενιές κομμου-

νιστών, επαναστατών και αγωνιστών να μπορούν να διαβάσουν το *Κεφάλαιο*, να αποκωδικοποιήσουν τη γλώσσα του και τα νοήματά του, να ανανewsωσουν και να εμβαθύνουν τα συμπεράσματά του και να το καταστήσουν σε κάθε συγκυρία και περίοδο ένα θεωρητικό όπλο στον αγώνα για την κοινωνική χειραφέτηση. Ανάμεσα σε όλους αυτούς τους θεωρητικούς ο Rubín δικαιούται να χαρακτηριστεί ως ένας προφήτης των σύγχρονων αναγνώσεων του *Κεφαλαίου*. **T**

κεία για τον Ρούμπιν και τους «επιγόνους» του βλ. Endnotes, 2014. Για μια εικόνα σύγχρονων θεωρητικών αντιπαραθέσεων σχετικών με τα όσα αναφέρει το παρόν άρθρο βλ.: Μαυρουδέας 1993, 1998, 2004, 2016· Steedman, 1981· Freeman, Kliman & Wells, 2004· Elson, 1979· Fine, 1986· Mohun, 1994

Μαρξ, Κ., (1991), *Εμπόρευμα και Χρήμα. Το πρώτο κεφάλαιο από την πρώτη έκδοση (1867) του «Το Κεφάλαιο, κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» με το παράρτημα Ι.1: Η αξιακή μορφή*, μτφ. Γ. Σταμάτη, Αθήνα, Κριτική.

Μαρξ, Κ., (2005), *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, τόμος πρώτος*, μτφ. Π. Μαυρομάτη, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ., (2010), *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, μτφ. Χρ. Μπαλωμένου, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ., (2016), *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας Τόμος Πρώτος*, μτφ. Θ. Γκιούρας, Αθήνα, ΚΨΜ.

Μαυρουδέας, Σ., (1993), «Ο Ι.Ι. Rubín και η συνεισφορά του στη Μαρξιστική Πολιτική Οικονομία», *Θέσεις*, τεύχ. 44, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1993.

Μαυρουδέας, Σ., (1998), «Η εργασιακή θεωρία της αξίας. Μια επισκόπηση», *Ουτοπία*, τεύχ. 28, σ. 67-96.

Μαυρουδέας, Σ. (2016), «Ο Ι. Ι. Rubín, η Εργασιακή Θεωρία της Αξίας και το χρήμα ή γιατί οι εργασιακές αξίες δεν ταυτίζονται αδιαμεσολάβητα με το χρήμα», άρθρο στο διαδικτυο, διαθέσιμο στο <https://stavrosmauroudeas.wordpress.com/2016/02/21/%CE%BF-i-rubin-%CE%B7-%CE%B5%CF%81-%CE%B3-%CE%B1%CF%83-%CE%B9-%CE%B1-%CE%BA-%CE%AE-%CE%B8-%CE%B5-%CE%89-%CF%81-%CE%AF-%CE%B1-%CF%84-%CE%B7-%CF%82-%CE%B1-%CE%BE-%CE%AF-%CE%B1-%CF%82-%CE%BA-%CE%B1-%CE%B9-%CF%84-%CE%BF/> - τελευταία πρόσβαση: 07/26/2017.

Fine, B., Harris, L., (1986), *Ξαναδιαβάζοντας το Κεφάλαιο*, Αθήνα, Gutenberg.

Ρανσιέρ, Ζ., (2003) «Η έννοια της κριτικής και η κριτική της πολιτικής οικονομίας από τα *Χειρόγραφα του 1844* στο *Κεφάλαιο*», στο Αλτουσέρ, Λ. κ.α., *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σ. 99-227.

Rubín, I. I., (1993), «Αφηρημένη εργασία και αξία στο σύστημα του Μαρξ», μτφ. Μ. Μαυρουδέας, *Θέσεις*, τεύχ. 44, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1993.

Rubín, I. I., (1994), *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, μτφ. Χρ. Βαλλιάνου, Αθήνα, Κριτική.

Rubín, I. I., (2013α), «Μελέτες για τη θεωρία του χρήματος στον Μαρξ (Μέρος α΄)», μτφ. Δ. Δημούλη, *Θέσεις*, τεύχ. 123, Απρίλιος-Ιούνιος 2013, σ. 41-56.

Rubín, I. I., (2013β), «Μελέτες για τη θεωρία του χρήματος στον Μαρξ (Μέρος β΄)», μτφ. Δ. Δημούλη, *Θέσεις*, τεύχ. 125, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2013, σ. 53-84.

Rubín, I. I., (2014α), «Μελέτες για τη θεωρία του χρήματος στον Μαρξ (Μέρος γ΄)», μτφ. Τ. Κυπριανίδη, *Θέσεις*, τεύχ. 126, Ιανουάριος-Μάρτιος 2014, σ. 75-96.

Rubín, I. I., (2014β), «Μελέτες για τη θεωρία του χρήματος στον Μαρξ (Μέρος δ΄)», μτφ. Δ. Δημούλη & Τ. Κυπριανίδη, *Θέσεις*, τεύχ. 129, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2014, σ. 105-140.

Ρούμπιν, Ι. Ι., (2015), *Μελέτες για τη θεωρία του χρήματος*

στον Μαρξ, μτφ. Δ. Δημούλη & Τ. Κυπριανίδη, Αθήνα, Εκτός Γραμμής.

Σουήζι, Π., (2004), *Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, Αρχές της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας*, Gutenberg.

Sraffa, P., (1985), *Παραγωγή εμπορευμάτων μέσω εμπορευμάτων. Πρελούδιο στην κριτική της οικονομικής θεωρίας, Σύγχρονα Θέματα Σταμάτης, Γ.*, (1989), *Εισαγωγή στο «Παραγωγή εμπορευμάτων μέσω εμπορευμάτων» του Piero Sraffa*, Αθήνα, Κριτική.

Συλλογικός Τόμος, (2005), *Συζήτηση για θέματα πολιτικής οικονομίας στα τέλη της πρώτης δεκαετίας της σοσιαλιστικής οικοδόμησης στην ΕΣΣΔ*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Συλλογικός Τόμος, (1984), *Πολιτική Οικονομία, Οικονομική Σχολή Πανεπιστημίου Λομονόσοφ Μόσχα - τόμος πρώτος*, Αθήνα, Gutenberg.

Χαίνριχ, Μ., (2015), «Η χρηματική θεωρία της αξίας», *Θέσεις*, τεύχ. 133, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2015, σ. 33-101.

Arthur, C., (2004), *The New Dialectic and Marx's Capital*, Leiden, Netherlands, Brill.

Arthur, C., (2005), «Reply to Critics», *Historical Materialism*, Volume 13, Issue 2, pp. 189-222.

Arthur, C., (2013), «The Practical Truth of Abstract Labour», in Bellofiore, R., Starosta, G., Thomas, P., (eds.), *In Marx's Laboratory - Critical Interpretations of the Grundrisse*, Leiden, Boston, pp. 101-120.

Backhaus, H., G., (1980), «Οπ

- the Dialectics of the Value-Form», *Thesis Eleven*, 1980-1, p. 99-120.
- Boldyrev, I., Kragh, M.**, (2015), «Isaak Rubin: Historian of economic thought during the Stalinization of social sciences in Soviet Russia», *Journal of the History of Economic Thought*, 37, pp. 363-386, doi: 10.1017/S1053837215000413.
- Boldyrev, I., Kragh, M.**, (2013), «The fate of social sciences in soviet Russia: The case of Isaak Il'ich Rubin», *Higher School of Economics Research Paper No. WP BPR 17/HUM/2013*.
- DeVroey, M.**, (1981), «Value, production and exchange», in Steedman I., and Sweezy, P., (ed), *The Value Controversy*, London, Verso Books, pp. 173-201.
- DeVroey, M.**, (1982), «On the Obsolescence of the Marxian Theory of Value: A Critical Review», *Capital & Class* 17, pp. 34-59.
- Dobb, M.**, (1937), *Political Economy and Capitalism. Some Essays in Economic Tradition*, London, George Routledge & Sons Ltd
- Eldred, M., Hanlon, M.**, (1981), «Reconstructing Value-Form Analysis», *Capital and Class* Volume 5, Issue 1, Spring 1981, pp. 24-60.
- Elbe, I.**, (2008), *Marx im Westen: Die neue Marx-Lektüre in der Bundesrepublik seit 1965*, Akademie Verlag.
- Endnotes** (2010), *Κομμουνιστικοποίηση και θεωρία της αξιακής μορφής*, μπφ. «naufreageur à bord», σε Endnotes 2, April 2010. <https://letempstuneinventiondeshommesincapablesdaimer.files.wordpress.com/2014/11/com-vft2.pdf>, τελευταία πρόσβαση: 28/08/2017.
- Fine, B.**, (ed.) (1986), *The Value Dimension, Marx vs Ricardo and Sraffa*, London, Routledge.
- Foley, D.**, (1982), «The Value of Money, the Value of Labor Power and the Marxian Transformation Problem», *Review of Radical Political Economics*, 14, pp. 37-47
- Freeman, A., Kliman, A., Wells, J.**, (eds) (2004), *The New Value Controversy and the Foundations of Economics*, Cheltenham, Edward Elgar Publishing.
- Gerstein, I.**, (1976), «Production, circulation and value», *Economy and Society*, 5:3, σ. 243-291
- Gleicher, D.**, (1983), «A historical approach to the question of abstract labor», *Capital and Class*, Volume 7, Issue 3, pp. 97-122.
- Gray, N.**, (2010), *Abstraction, Universality, Money and Capital: The Capital-Theory of Value*, Paper given at the «Marx and Philosophy Society» Annual Conference, June 2010.
- Heinrich, M.**, (2016), «“Capital” after MEGA: Discontinuities, Interruptions, and New Beginnings», *Crisis and Critique*, Volume 3, Issue 3, pp. 92-139.
- Himmelweit, S., Mohun, S.**, (1981), «Real abstractions and anomalous assumptions», in Steedman I., and Sweezy, P., (ed), *The Value Controversy*, London, Verso Books, pp. 224-265.
- Kicillof, A., Starosta, G.**, (2007), «On Materiality and Social Form: A Political Critique of Rubin's Value-Form Theory», *Historical Materialism*, 15 (3), pp. 9-43.
- Krause, U.**, (1982), *Money and Abstract Labor. On the Analytical Foundations of Political Economy*, Verso Books.
- Likitkijsonboon, P.**, (1995), «Marxian Theories of Value-Form», *Review of Radical Political Economics*, 27, pp. 73-105
- Marx, K.** (1887), *Capital Vol. 1. A Critical Analysis of Capitalist Production* (Frederick Engels ed.), London, Swan Sonnenschein Lowrey & Co., Paternoster Square
- Marx, K.**, (1976), *Capital, Volume I*, London, Penguin Classics
- Mavroudeas S.**, (2004), «Forms of existence of abstract labor and value-form», in Freeman, A. – Kliman, A. – Wells, J. (eds), *The New Value Controversy and the Foundations of Economics*, Cheltenham, Edward Elgar Publishing, pp. 181-198.
- Meek, R. L.**, (1956), *Studies in the Labor Theory of Value*, New York and London, Monthly Review Press
- Mohun, S.**, (1984-1985), «Abstract labor and its value form», *Science and Society* 48: 4, pp. 388-400.
- Mohun, S.**, (ed.) (1994), *Debates in Value Theory*, New York, St. Martin's Press.
- Mohun, S.**, (1994), «Value, value-form and money», in Mohun, S., (ed.), *Debates in Value Theory*, St. Martin's Press, pp. 214-230.
- Papafotiou, D., Sotiris, P.**, (2015), «Rancière's text in *Reading Capital* as a contribution to the debates on Marx's theory of value and the value-form», *Conference paper presented at Historical Materialism Twelfth Annual Conference 5-8 November 2015*.
- Pilling, G.**, (1972), «The law of value in Ricardo and Marx», *Economy and Society*, 1:3, pp. 281-307.
- Rosdolski, R.**, (1977), *The Making of Marx's Capital*, London, Pluto Press.
- Rubin, I. I.**, (1973), *Essays on Marx's Theory of Value*, Montreal-New York, Black Rose Books.
- Rubin, I., Bessonov, S.**, (1975), *Dialektik der Kategorien. Debatte in der UdSSR (1927-29)*, Westberlin, Verlag für das Studium der Arbeiterbewegung.
- Rubin, Isaac Illich** (1978), «Abstract Labour and Value in Marx's System», *Capital and Class* Volume 2, Issue 2, Summer 1978, pp. 109-139.
- Rubin, I. I.**, (2012), «Studien zur Geldtheorie», Beiträge zur Marx-Engels-Forschung, Neue Folge Sonderband 4, ArgumentVerlag, Hamburg, pp. 9-118.
- Elson, D.**, (ed.) (1979), *Value: The Representation of Labour in Capitalism*, Radical Thinkers, London, CSE Books.
- Steedman, I.**, (1977), *Marx after Sraffa*, New Left Books.
- Steedman I.**, (ed), (1981), *The Value Controversy*, London, Verso Books.
- Takenaga, S.**, (2013), «Essays on Marx's theory of money», *Journal of the History of Economic Thought*, 20:3, pp. 36-542, DOI: 10.1080/09672567.2013.795364.